

UNITED
NATIONS
BOSNIA AND
HERZEGOVINA

JOINT
SDG
FUND

Izvršni Sažetak

ANALIZA TROŠKOVA I KORISTI ULAGANJA U
RANI RAST I RAZVOJ DJECE

FEDERACIJA BOSNE I HERCEGOVINE

UVOD

Opsežna istraživanja pokazuju da su ulaganja u godine ranog djetinjstva zaista važna. Posljednjih se godina pojavila ogromna količina dokaza koji tvrde da ulaganja u ranom djetinjstvu imaju najveći povrat u odnosu na bilo kakve intervencije ljudskog kapitala. Longitudinalne studije iz širokog spektra studija slučaja pokazuju da djeca koja učestvuju u kvalitetnim programima za rano djetinjstvo imaju višestruke koristi, uključujući poboljšane rezultate kod testova, stope diplomiranja, smanjenu društvenu isključenost i višedimenzionalno siromaštvo, smanjene stope kriminala i prijestupništva te poboljšane dugoročne prihode.¹ Važno je da ulaganja u razvoj u ranom djetinjstvu (RRD, rani rast i razvoj) mogu potaknuti napredak u ostvarivanju ciljeva održivog razvoja (eng. SDG) i igrati centralnu ulogu u ispunjavanju osnovnih potreba djeteta iz Konvencije o pravima djeteta.

U Federaciji Bosne i Hercegovine (FBiH) ne može se podcjenjivati važnost RRD-a.

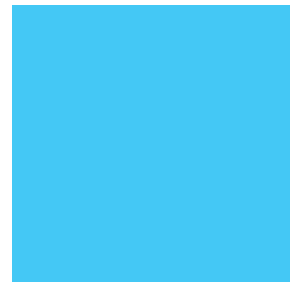
FBiH se suočava sa sve starijim i malobrojnijim stanovništvom, što predstavlja prijetnju ekonomskom i socijalnom razvoju.² U 2020., u FBiH je živjelo oko 116.000 djece mlađe od sedam godina, što je broj koji će se do 2050. godine ubrzano smanjiti na oko 84.000.³ Njima se mora hitno posvetiti pažnja u politikama i ulaganjima. RRD je posebno važan s obzirom na ovaj demografski kontekst. S manje djece i ograničenim resursima, FBiH mora njegovati kvalificiranu, produktivnu mladu radnu snagu kako bi održala i poboljšala ekonomske i socijalne uvjete. Tokom posljednjih petnaest godina postignut je napredak u smjeru povoljnog političkog okruženja za RRD. To uključuje Okvirni zakon o predškolskom odgoju i obrazovanju (2007.), Strateški plan za unapređenje ranog rasta i razvoja djece u Federaciji BiH Bosne i Hercegovine (2020 - 2025.) i Zakon o materijalnoj podršci porodicama s djecom (2022.).

Međutim, postoje jasne neiskorištene, značajne mogućnosti za ulaganje u mlađe generacije FBiH. Uvjeti potrebni da djeca u ranom uzrastu u FBiH ispune sva svoja prava i razviju svoj potencijal još uvijek nisu uspostavljeni. Institucionalne strukture u Bosni i Hercegovini ometaju izgradnju povoljnog okruženja za RRD što posebno otežava usklađivanje između administrativnih jedinica i sektora. Ti aranžmani su doveli do kašnjenja u donošenju odluka i onemogućili dosljednu provedbu politika, finansiranje i pružanje usluga. Budžetska izdvajanja za djecu i socijalne sektore su nedovoljna ili ih je teško pratiti, a čak i kada je finansiranje adekvatno, ne ostvaruju se ciljani ishodi za djecu. Neadekvatna i nekvalitetna ulaganja dovela su do situacije da djeca u ranom uzrastu i njihove porodice nemaju univerzalan pristup kvalitetnim zdravstvenim, obrazovnim i uslugama socijalne zaštite koje su im potrebne. I dalje su prisutne značajne nejednakosti u ishodima među grupama djece u ranom uzrastu u odnosu na romsku djecu, djecu sa poteškoćama u razvoju, djecu iz ruralnih područja ili porodica sa niskim prihodima i djecu migranata/izbjeglica koja su sva suočena sa dodatnim izazovima.

1 P. Engle *et al.* (2011). „Strategije za smanjenje nejednakosti i poboljšanje ishoda razvoja za djecu u ranom uzrastu u zemljama s niskim i srednjim primanjima“, *Lancet*, 378:9799, 1339-53.

2 UNICEF (2020). Analiza stanja djece u Bosni i Hercegovini.

3 Na osnovu procjena svjetskih izgleda stanovništva za 2020. i 2050.

STUDIJA

U tom kontekstu, pripremljena je argumentacija za promoviranje većih ulaganja u djecu od začeca do šeste godine u FBiH. Ona je dio šireg zajedničkog programa UN-a pod nazivom „U susret ekosistemu finansiranja ciljeva održivog razvoja u BiH“. U okviru ciljeva održivog razvoja, postizanje snažnog RRD-a smatra se preduvjetom, a posebno u borbi protiv siromaštva, neravnopravnosti i socijalne isključenosti te promoviranju mira i sigurnosti. Ulaganje u rano djetinjstvo tako postavlja snažne temelje za razvoj, povećava efektivnost obrazovnog i zdravstvenog sistema, poboljšava šanse za ekonomsku produktivnost i rast te doprinosi pravednijem društvu.

Svrha ove argumentacije je da posluži kao alat za zagovaranje i donošenje odluka za aktere u FBiH koji su fokusirani na djecu i doprinese boljim ishodima za djecu u ranom uzrastu. Ambicija ovog izvještaja je da podrži FBiH u implementaciji dugoročnog programiranja socijalne potrošnje zasnovanog na dokazima kako bi se postiglo proaktivno ulaganje u razvoj ljudskog kapitala. Proaktivnim ulaganjem u razvoj ljudskog kapitala će se stvoriti najbolji mogući uvjeti za razvoj u djetinjstvu i doprinijeti stvaranju okruženja koje njeguje buduće lidere u FBiH koji će predvoditi pozitivne promjene u zemlji. Akteri fokusirani na djecu trebaju se oslanjati na njegov sadržaj u pogledu ekonomskih povrata i dječjih prava kako bi motivirali veća ulaganja u djecu. Osim toga, trebaju koristiti dokaze iz ove studije kako bi naglasili temeljnu ulogu RRD-a u ekonomskom i socijalnom razvoju. Neulaganje u djecu u ranom uzrastu treba pozicionirati kao nešto što potencijalno može potkopati druga ulaganja: bez dobro obrazovane, zdrave i produktivne radne snage, ekonomski razvoj će biti ometen.

Ovi argumenti su zasnovani na nizu analiza troškova i koristi i troškova nedjelovanja u tri sektora koja su najvažnija za RRD – zdravlje i prehrana, obrazovanje i socijalna zaštita. U svakom od ovih sektora je izabran paket intervencija zasnovanih na *Okviru za poticajnu njegu*. Zatim su utvrđeni, kvantificirani koliko je to moguće, i monetizirani kratkoročni, srednjoročni i dugoročni troškovi i koristi povezane sa povećanjem obuhvata ovih intervencija. Provedena je analiza niza alata i za svaki sektor su zasebno predstavljeni rezultati. U analizi je procijenjena razlika između troškova i koristi između osnovnog („bez intervencije“) scenarija i dva scenarija povećanja:

Scenarij povećanja A (brzo):

ciljane stope obuhvata postignute do 2030. i održavaju se do 2052.,

Scenarij povećanja B (sporo):

ciljane stope obuhvata postignute u 2052.

ZDRAVLJE I PREHRANA

Kritični dio RRD-a je pružanje osnovne zdravstvene zaštite majkama i dojenčadi, nutritivno adekvatno hranjenje i pozitivno roditeljstvo. Ove intervencije mogu zaštititi djecu od bolesti opasnih po život i podržati njihovo dugoročno zdravlje i poboljšati fizički, kognitivni i psihosocijalni razvoj. Širom FBiH, posljednjih su godina zabilježena velika poboljšanja u zdravstvenoj zaštiti majki i djece. Usluge zdravstvene zaštite majki i djece pružaju se uglavnom besplatno putem javnog primarnog zdravstvenog sistema. Skoro 80% trudnica dobije najmanje četiri posjete u okviru antenatalne njege, a 99,6% njih se porađa u zdravstvenim objektima.⁴ Pružanje ove njege dovelo je do poboljšanja rezultata, kao što su stope smrtnosti novorođenčadi i djece u FBiH. U međuvremenu, važni pokazatelji razvoja djece su također obećavajući, pri čemu je skromnih 3% djece zabilježeno kao pothranjeno, a 9% sa zaostajanjem u razvoju.⁵

Pristup zdravstvenoj zaštiti majki i djece i dalje je ispod odgovarajućeg nivoa u FBiH. Iako je pokrivenost antenatalnom njegom porasla, 20% trudnica još uvijek ne prima osnovni nivo njege, a čak i one koje primaju antenatalnu njegu daju zabrinjavajuće prijave o kvalitetu njege.⁶ Patronažne posjete, koje su od ključne važnosti za podršku ženama u dojenju i praćenju rasta njihova djeteta nude se samo jednom (i, u mnogim slučajevima, uopće se ne događaju). Nadalje, neka zdravstvena pitanja koja mogu imati ozbiljne dugoročne posljedice na majke i djecu, kao što je perinatalna depresija, ostaju uglavnom zanemarena. Vodeće bolesti kod djece mlađe od godinu dana mogu se spriječiti a uključuju akutne infekcije gornjih disajnih puteva, akutni bronhitis, bronhiolitis, anemiju zbog nedostatka željeza, infekcije ili bolesti kože i potkožnog tkiva.⁷

Sociokulturni stavovi i politike također sprečavaju bolje rezultate zdravlja i prehrane djece. Stopa dojenja u FBiH je zabrinjavajuće niska, a isključivo dojenje do četiri mjeseca iznosi samo 29,3%, kako pokazuju najnoviji podaci.⁸ Nedostatak informacija, dominantne kulturne prakse i nedovoljno programa podrške dojenju doveli su do toga da se malo žena odlučilo za dojenje, uprkos snažnim pozitivnim koristima za dijete. Nadalje, nedostaju i rutinske usluge u pogledu prihrane. Nadalje, nedostaci vitamina zabilježeni su u stopi od 32,9 na 10 000 djece mlađe od 19 godina, s većinom nedostataka među djecom mlađom od šest godina.⁹ Ove napuhane stope prekomjerne tjelesne težine i nedostatka vitamina kod djece često su povezane s lošom prehranom u ranim godinama. Takvi stavovi, u kombinaciji s nepovjerenjem u zdravstveni sistem, doveli su do dramatičnog i vrlo zabrinjavajućeg pada stope imunizacije djece. Takva pitanja su posebno problem za ranjive grupe, uključujući Rome. Za romsku djecu pokazatelji rezultata na području zdravlja i prehrane su daleko lošiji, a uz to treba istaknuti izražene nejednakosti u pristupu njezi i poticajnom okruženju.

Postoji nekoliko izazova u pružanju adekvatnih zdravstvenih usluga majkama i djeci, uključujući preopterećen i nedovoljno finansiran sistem javnog zdravstva. Primarni izvor finansiranja ovog sistema je iz doprinosa iz plaća zaposlenih.¹⁰ Organizacija, finansiranje i pružanje zdravstvene zaštite u FBiH je decentralizirano – finansiranje zdravstvene zaštite je u nadležnosti kantona. FBiH izdvaja relativno visok udio svog BDP-a za zdravstveni sektor; međutim, iznos po glavi stanovnika prilično je nizak u poređenju s državama članicama EU. Udio zdravstvene potrošnje kontinuirano raste i u 2020. godini iznosi 9,4%

4 UNICEF (2012). Klaster istraživanje s više pokazatelja (eng. MICS).

5 UNICEF (2012). Klaster istraživanje s više pokazatelja (eng. MICS).

6 Ibid.

7 Podaci dostavljeni od Zavoda za javno zdravstvo FBiH.

8 UNICEF (2012). *Bosna i Hercegovina 2011.-12.*, MICS.

9 Podaci dostavljeni od strane Ministarstva obrazovanja FBiH.

10 Ibid.

TABELA 1: DODATNE SMRTI DJECE I DALY-JI IZBJEGNUTI PREMA SCENARIJIMA POVEĆANJA

	Scenarij povećanja A		Scenarij povećanja B	
	2023-2032.	2023-2052.	2023-2032.	2023-2052.
Izbjegnuta smrt djece	75	321	34	207
Izbjegnuti DALY-ji kod djece	3.113	11.321	1.657	7.652
Izbjegnuti DALY-ji kod majki	717	3.693	296	2.312

BDP-a,¹¹ u poređenju s prosjekom EU od 9,9%.¹² Međutim, to znači da zdravstveni rashodi po glavi stanovnika u FBiH iznose samo 956,2 KM, što odgovara iznosu od 518,72 USD.¹³ U poređenju s prosjekom u EU od 3476,65 USD, zdravstveni rashodi po glavi stanovnika u FBiH su manji od šestine rashoda u EU.¹⁴ Pokrivenost javnim zdravstvenim osiguranjem u FBiH je oko 86%, što je više nego u drugim dijelovima BiH.¹⁵

Postoji zabrinutost u pogledu jednakosti, efikasnosti i održivosti sistema javnog zdravstva u FBiH. Visoki stepen nejednakosti u javnim rashodima za zdravstvo se pojavio širom FBiH zbog rascjepkanog sistema udruživanja resursa. Kako svaki kanton prikuplja vlastita sredstva, finansijska sredstva koja su na raspolaganju za javno zdravstvo bitno se razlikuju zavisno od nivoa zaposlenosti i dohotka u kantonu. Iz tog razloga, kantoni s manje zaposlenih pojedinaca i nižim plaćama, ili više uzdržanih osoba, imaju niže zdravstveno osiguranje.¹⁶ Uprkos stvaranju Fonda solidarnosti u FBiH koji je nastojao izjednačiti sredstva kojima kantoni imaju pristup, malo je napretka postignuto u poboljšanju tih nejednakosti među kantonima. Dodatna zabrinutost je da BiH ima relativno nisku stopu zaposlenosti i starenje stanovništva, te zato taj model možda neće biti održiv.

Plaćanja za zdravstvo mimo zdravstvenog osiguranja su i dalje važan izvor finansiranja za taj sektor; međutim, ona mogu pridonijeti nejednakostima i osiromašenju. Tekuća javna potrošnja za zdravstvo u FBiH čini 71,5%

ukupnih tekućih rashoda, dok udio privatne potrošnje iznosi 28,5%, što je dvostruko više od evropskog prosjeka.¹⁷ Od tih privatnih troškova 97,9% privatnih troškova čine troškovi mimo zdravstvenog osiguranja koje direktno plaćaju domaćinstva.¹⁸ Ovi visoki nivoi plaćanja mimo zdravstvenog osiguranja su zabrinjavajući jer to obično rezultira odgađanjem i izbjegavanjem tretmana najsiromašnijih domaćinstava zbog njihove nemogućnosti da priušte troškove.¹⁹ Najmanje 14% stanovništva FBiH je potpuno neosigurano, što ih dovodi u rizik od nastanka tih troškova.²⁰ Visoke stope plaćanja mimo osiguranja su problematične za pristupačnost usluga RRD-a jer porodice mogu izbjeći traženje zdravstvenog savjeta ili njege ako si ne mogu priuštiti troškove tih usluga. To može za rezultat imati kasno otkrivanje kašnjenja u razvoju ili poteškoća u razvoju, kao i nedostatak znanja među roditeljima o najboljoj praksi u smislu brige o zdravlju svog djeteta.

NALAZI

Utvrđeno je da povećanje pokrivenosti kritičnih prehranbenih i zdravstvenih intervencija majke i djeteta donosi impresivne koristi. Tabela 1 prikazuje uticaj ovih intervencija na izbjegavanje smrtnih slučajeva djece i broj izgubljenih godina života prilagođenih invalidnosti (DALY). Oba scenarija povećanja imaju značajan uticaj na izbjegavanje morbiditeta i smrti majki i djece; međutim, Scenarij povećanja A donosi veće koristi, jer se ciljane stope pokrivenosti brže ostvaruju. U FBiH bi se mogla izbjeći do 321 smrt djece u narednih trideset godina. Intervencije za novorođenčad su bile posebno djelotvorne, uključujući zbrinjavanje slučajeva prijevremenog poroda, potpomognutog vaginalnog poroda i prakse dojenja primjerene dobi.

11 Federalni zavod za statistiku (2022.). Statistika nacionalnih zdravstvenih računa u Federaciji BiH, 2020. Dostupno na: <http://fzs.ba/wp-content/uploads/2022/04/NHA-2020-SAOP%C5%A0TENJE.pdf>

12 Svjetska banka. (2019). Tekući troškovi za zdravstvo (% BDP-a). Dostupno na: <https://data.worldbank.org/indicator/SH.XPD.CHEX.GD.ZS?locations=BA-EU>

13 Federalni zavod za statistiku (2022.). Statistika nacionalnih zdravstvenih računa u Federaciji BiH, 2020. Dostupno na: <http://fzs.ba/wp-content/uploads/2022/04/NHA-2020-SAOP%C5%A0TENJE.pdf>. Podaci konvertovani u KM i USD primjenom aktualne kursne stope KM/USD 1/0,54.

14 Svjetska banka. (2019). Tekući troškovi za zdravstvo po glavni stanovnika (USD). Dostupno na: <https://data.worldbank.org/indicator/SH.XPD.CHEX.PC.CD?locations=BA-EU>

15 M. Martić i O. Dukić. (2017). Zdravstveni sistemi u BiH: Izazovi finansiranja i mogućnosti reformi? Friedrich Ebert Stiftung Sarajevo.

16 Ibid.

17 Federalni zavod za statistiku (2022.). Statistika nacionalnih zdravstvenih računa u Federaciji BiH, 2020. Dostupno na: <http://fzs.ba/wp-content/uploads/2022/04/NHA-2020-SAOP%C5%A0TENJE.pdf>

18 Ibid.

19 Ibid.

20 M. Martić & O. Dukić. (2017.). Sistemi zdravstvene zaštite u BiH: Finansiranje izazova i reformne opcije? Friedrich Ebert Stiftung Sarajevo.

TABELA 2: EKONOMSKE KORISTI, IZDACI I TROŠAK NEDOSTATKA AKCIJE ZA SCENARIJE POVEĆANJA A I B. ISKAZANO U KM, PRILAGOĐENO ZA INFLACIJU I DISKONTIRANO PO STOPI OD 3%

	Scenarij povećanja A		Scenarij povećanja B	
	2023-2032.	2023-2052.	2023-2032.	2023-2052.
Ukupne dodatne ekonomske koristi	94.734.425	386.200.400	47.977.605	261.240.897
Ukupni dodatni troškovi	32.427.614	105.257.451	10.874.117	57.701.883
Trošak nedostatka akcije	47.001.705	280.942.949	37.103.489	203.539.014

A i B Kada se monetiziraju, ovi poboljšani zdravstveni ishodi imaju znatno veću ekonomsku vrijednost od troškova njihovog postizanja. Zdravstvene koristi prikazane u Tabeli 1 pretvorene su u monetarne koristi pretvaranjem DALY-ja u doprinos produktivnosti za društvo prema standardnim praksama u literaturi. Tabela 2 prikazuje rezultate ove monetizacije, uz procijenjene troškove povećanja ovih intervencija i troškove nedjelovanja (nedostatka akcije). U narednih trideset godina, više od 386 miliona KM bi se moglo vratiti u vidu socioekonomskih koristi za FBiH ako se provede Scenarij povećanja A. Taj je iznos nešto manji u Scenariju povećanja B i iznosi nešto više od 261 milion KM. Procijenjeni su i troškovi povećanja ovih intervencija. U najbržem Scenariju povećanja (A), troškovi u iznosu od 105 miliona KM nastali bi do 2052. Kada se uporede ovi troškovi i koristi, trošak nedjelovanja (drugim riječima, cijena nepovećanja) je značajan:

- U **Scenariju povećanja A**, the **trošak nedostatka akcije** iznosi preko **280 miliona KM** do **2052.**
- U **Scenariju povećanja B** je **nešto niži trošak nedostatka akcije** i iznosi **više od 203 miliona KM.**

Utvrđeno je da ulaganja u RRD imaju i snažan povrat ulaganja, posebno dugoročno:

- U **Scenariju povećanja A**, na **svaku uloženu 1 KM**, očekuje se povrat ekonomiji od **4 KM** u vidu socioekonomskih koristi do 2052.
- U **Scenariju povećanja B**, BCR je još veći. Tokom cijelog perioda studije, na **svaku uloženu 1 KM**, očekuje se povrat od **5 KM** u periodu 2023-2052.

OBRAZOVANJE

Upis u POO poboljšava se posljednjih godina u FBiH, ali je i dalje zabrinjavajuće nizak.²¹ Kada je 2005. godine Vijeće ministara BiH usvojilo Strateške pravce razvoja predškolskog odgoja i obrazovanja, upisano je samo 8% djece predškolske dobi u BiH.²² U FBiH ukupno je 13.817 djece u dobi između 3 i 6 godina upisano u cjelodnevne ili poludnevne predškolske programe u 2021/2022.²³ S obzirom na to da ukupna populacija ove grupe prema procjenama iznosi oko 60.690 u 2021.,²⁴ to je jednako stopi pokrivenosti POO-om od samo 22,76%. To je ispod prosjeka BiH (33,2%),²⁵ što je posebno zabrinjavajuće s obzirom na to da se većina populacije djece u BiH nalazi u FBiH. Ipak, u godini prije osnovne škole (5–6 godina starosti) taj broj je značajno porastao na 43,8%²⁶ (u skladu s prosječnom stopom u BiH od 44,1%),²⁷ što je porast za više od pet puta u odnosu na 2005.

Postoje i značajne nejednakosti u obuhvatu. Obuhvat POO je snažno povezan sa socioekonomskim statusom domaćinstava, a mnogo je veća vjerovatnost da će djeca biti upisana u predškolsku ustanovu ako dolaze iz

porodice u kojima su oba roditelja/staratelja zaposlena²⁸. U FBiH, skoro 85% sve djece upisane u POO u 2021. godini dolazi iz porodica u kojima su oba roditelja zaposlena, a 14% u kojima je jedan roditelj zaposlen (ovaj procenat se smanjuje na 4% slučajeva u kojima je majka zaposlena). S druge strane, samo 1% djece u predškolskim ustanovama dolazi iz porodica u kojima su oba roditelja nezaposlena, a samo 0,2% iz porodica koje se bave poljoprivrednom proizvodnjom.²⁹

Dalji napredak ometa nekonzistentna provedba politike i zakona o POO. Iako je *Okvirnim zakonom o predškolskom odgoju i obrazovanju (2007.)* utvrđeno da je upis u predškolsku ustanovu u godini prije upisa u osnovnu školu obavezan, ovaj Zakon se neravnomjerno provodi i različito tumači. Dva kantona u FBiH još uvijek nisu usvojila zakone za usklađivanje s *Okvirnim zakonom iz 2007. godine*. Postoji i disparitet u pogledu trajanja i formata obaveznih predškolskih programa u drugim kantonima, a neki programi traju nedovoljno (samo 150 sati) da bi značajno uticali na razvoj djeteta.

Iako je teško pratiti javne i privatne rashode za POO zbog nivoa decentralizacije, jasno je da se POO nedovoljno prioritetizira i nedovoljno finansira. Javno finansiranje POO značajno varira u ovom entitetu, s obzirom na razilaženja u politikama i organizacijskoj strukturi između kantona i općina/gradova. Doprinosi roditelja/staratelja za upis djece u POO su potrebni u javnim i privatnim ustanovama. Politike kojima se osiguravaju izuzeća od plaćanja

21 Predškolski programi se razlikuju, a objekti nude poludnevne i cjelodnevne opcije, te sažete pripremljene programe u godini prije polaska u školu, kao i podijeljenost između usluga brige o djeci (šest mjeseci do tri godine) i usluga POO (tri do šest godina). Ova studija je fokusirana isključivo na poludnevne i cjelodnevne usluge POO za djecu u dobi od tri do šest godina.

22 Platforma za razvoj predškolskog odgoja i obrazovanja u Bosni i Hercegovini za period 2017 - 2022.

23 Ukupan broj djece upisane u POO: 18,236; Djeca mlađa od 3 godine: 4.419. Izvor: Federalni zavod za statistiku. (2022). Predškolsko obrazovanje u 2021.

24 Izvor: izračuni bazirani na Izgledima svjetskog stanovništva UN-a.

25 UN. (2023). Dobrovoljni pregled: Implementacija Agende 2030. i ciljeva održivog razvoja u Bosni i Hercegovini [u štampi].

26 Federalni zavod za statistiku u BiH. (2023., 20. februar). Podaci o statistikama stanovništva [Email poruka UNICEF-u]

27 UN. (2023). Dobrovoljni pregled: Implementacija Agende 2030. i ciljeva održivog razvoja u Bosni i Hercegovini [u štampi].

28 Nina Brankovic et al. (2016). Kratka procjena osnovnog obrazovanja u Bosni i Hercegovini.

29 Federalni zavod za statistiku. (2022). Predškolsko obrazovanje u 2021. Dostupno na: <https://docs.google.com/viewerng/viewer?url=http://fzs.ba/wp-content/uploads/2022/04/Predskolsko-obrazovanje-u-2021-1.pdf>

naknada ili smanjenja naknada za podršku roditeljima/starateljima s djecom iz ranjivih grupa ili iz porodica s niskim primanjima zavise od lokalnih kantonalnih ili općinskih/gradskih politika i u nekim slučajevima ne postoje.

Na nivou FBiH, ukupni rashodi za POO u 2021. iznose tek 0,27% BDP-a.³⁰ To je mnogo niže u odnosu na prosječnu javnu potrošnju u zemljama OECD-a koja iznosi nešto više od 0,8% BDP-a.³¹ Udio ukupnih rashoda za formalno obrazovanje u 2021. godini iznosi 4,8% BDP-a u FBiH, a udio javnih rashoda u BDP-u je 4,2%.³² Ukupna potrošnja na obrazovanje je u velikoj mjeri u skladu s drugim balkanskim zemljama, kao što su Srbija i Hrvatska (3,6%, odnosno 3,9% BDP-a).³³ Međutim, mnogo veći dio vladinih rashoda za obrazovanje je usmjeren na osnovno, srednje i visoko obrazovanje: dok samo 5,5% ukupnih izdataka za obrazovne institucije ide na POO u FBiH, 47,6% se troši na osnovno obrazovanje, a 23,5% i 23,4% % za srednje, odnosno visoko obrazovanje.³⁴ Izvori finansiranja ukupnih rashoda za obrazovanje u FBiH u 2021. godini čine 88% javnih rashoda, 11% privatnih rashoda i 1% stranih sredstava.³⁵

Istraživanja također upućuju na to da su javni rashodi za predškolske ustanove iskrivljeni u korist djece koja se upisuju u javne predškolske ustanove. Iako lokalne vlasti sve više pružaju finansijsku podršku privatnim predškolskim ustanovama i djeci koja su upisana u njih, širom entiteta u privatnom se sektoru primaju značajno niže državne subvencije po djetetu u poređenju s javnim sektorom. S obzirom na visoke stope upisa u privatni sektor, to znači da su domaćinstva i dalje značajan finansijer POO. Doprinosi roditelja/staratelja za upis djece u POO su potrebni u javnim i privatnim ustanovama. Politike kojima se osiguravaju izuzeća od plaćanja naknada ili smanjenja naknada za podršku roditeljima/starateljima s djecom iz ranjivih grupa ili osoba s niskim primanjima zavise od lokalnih kantonalnih ili općinskih/gradskih politika i u

30 Federalni zavod za statistiku (2023.). Finansijska statistika obrazovanja, 2021. Dostupno na: http://fzs.ba/wp-content/uploads/2023/02/FSO_SAOPCENJE_2021_KONAČNI_REZULTATI.pdf

31 Zemlje OECD-a 2023. troše u prosjeku nešto više od 0,8% BDP-a na predškolski odgoj i obrazovanje, uprkos velikim varijacijama među zemljama. Zemlje troše više na predškolsko obrazovanje nego na brigu o djeci, do otprilike 1% naspram 0,5%. To podrazumijeva prosječan trošak po djetetu od 5.800 USD. Izvor: OECD Family Database (2023). Javna potrošnja na brigu o djeci i rano obrazovanje. Dostupno na: https://www.oecd.org/els/soc/PF3_1_Public_spending_on_childcare_and_early_education.pdf

32 Ibid.

33 Svjetska banka. (2019). Državni rashodi za obrazovanje, ukupno (% BDP-a). Dostupno na: <https://data.worldbank.org/indicator/SE.XPD.TOTL.GD.ZS?locations=RS-ME-HR>

34 Federalni zavod za statistiku (2023.). Finansijska statistika obrazovanja, 2021.. Dostupno na: http://fzs.ba/wp-content/uploads/2023/02/FSO_SAOPCENJE_2021_KONAČNI_REZULTATI.pdf

35 Ibid

nekim slučajevima ne postoje.

NALAZI

Povećanje pokrivenosti POO za djecu u FBiH moglo bi imati značajne koristi. Utvrđena su i monetizirana dva vida: koristi od poboljšanih obrazovnih ishoda i povećanje učešća ženske radne snage.

Kako je kvalitetni POO povezan s poboljšanim razvojem djeteta i ishodima spremnosti za školu, djeca koja su izložena ovoj intervenciji imaju veću vjerovatnoću da će **duže oštati u školi, imati bolje iskustvo učenja i završiti srednju školu.**³⁶

U ovoj studiji, kvantificira se uticaj POO na **godine školovanja i godine školovanja prilagođene učenju (LAY)**. Uticaj ovih poboljšanih obrazovnih ishoda se zatim monetizira procjenom njihovog doprinosa boljoj cjeloživotnoj produktivnosti i potencijalu za zaradu..

Ekonomske koristi povećanja učestvovanja žena na tržištu rada jer će manje žena morati oštati kod kuće zbog **odgovornosti za brigu o djeci** ako je više djece u ranom uzrastu uključeno u predškolsku ustanovu.

Uticaj povećanja usluga POO je impresivan. Dok bi prema Polaznom scenariju očekivane godine školovanja ostale na 11,7 godina po djetetu, to bi se moglo povećati na 12,8 godina do 2050. Tokom razdoblja studije, to bi značilo dodatnih 450.000 godina školovanja prema Scenariju povećanja A, a u Scenariju povećanja B taj bi broj bio niži i iznosio bi nešto manje od 250.000. Važno je napomenuti da će žene posebno imati koristi od ovih ušteda vremena za staratelje koje se povezuju sa poboljšanom

36 A. Muroga, H. T. Zaw, S. Mizunoya *et al.* (2020). 'COVID-19: Razlog za udvostručavanje ulaganja u predškolsko obrazovanje', *Innocenti Working Paper WP-2020-11*, (UNICEF Office of Research: Florence, Italy). | P. Gertler, J. Heckman i R. Pinto *et al.* (2021). 'Učinak intervencije simulacije u ranom djetinjstvu na Jamajci na rezultate na tržištu rada u dobi od 31 godine', *World Bank Policy Research Working Paper*, 9787. | N. Angrist, D. K. Evans, D. Filmer, R. Glennerster, F. Halsey Rogets i S. Sabarwal (2020). '„Kako najefikasnije poboljšati ishode obrazovanja? Poređenje 150 intervencija koristeći novu metriku Godine školovanja prilagođene učenju', *Center for Global Development, Working Paper* 558.

pokrivenošću POO-om. Studije pokazuju da žene obavljaju većinu neplaćenog rada povezanog sa starateljstvom, uključujući brigu o djeci u ranom uzrastu³⁷. Iz tog razloga, žene imaju nesrazmjernu korist od poboljšanog pristupa uslugama POO, uključujući unapređenje njihove sposobnosti da učestvuju u aktivnostima koje donose prihod. Analiza pokazuje da povećanje upisa u POO može dovesti do povećanja stope učešća ženske radne snage za 0,5 procentnih poena.

Kada se monetiziraju, ove koristi za djecu i starateljice premašuju predviđene troškove povećanja pokrivenosti uslugama POO u FBiH. Većina ovih koristi proizlazi iz visoke stope povrata povezane sa većim brojem godina školovanja. Prema Scenariju povećanja A, ekonomske koristi povećanog broja godina školovanja iznose ogromnih 21 milijardu KM tokom cijelog razdoblja studije. Povećano učešće ženske radne snage također donosi značajan ekonomski povrat. Scenarij povećanja A nosi veću incidencu ekonomske koristi u iznosu od 323 miliona KM tokom cijelog razdoblja studije.

Kada se kombiniraju, ove ekonomske koristi su veće od predviđenih troškova (Tabela 3). Kao rezultat, trošak nedostatka akcije veoma je visok:

- U brzom **Scenariju povećanja A**, procijenjeni COI pokazuje da bi **neulaganje u POO** moglo **koštati FBiH preko 18 milijardi KM** do 2052. godine.
- Spori **Scenarij povećanja B** donosi **nešto manji trošak nedostatka akcije**: procjenjuje se da bi neulaganje u POO moglo **koštati FBiH skoro 10 milijardi KM** u najdužem razdoblju (do 2052.).

Dakle, ulaganja u POO imaju snažan i pozitivan povrat ulaganja – po stopi koja je dugoročno još veća.

- Prema **Scenariju povećanja A**, na **svaku 1 KM** uloženu u POO, očekuje se povrat od **6,9 KM** u vidu socioekonomskih koristi do 2052.
- Prema **Scenariju povećanja B**, povrat bi bio nešto manji: **6,6 KM**.

TABELA 3: EKONOMSKE KORISTI, IZDACI I TROŠAK NEDOSTATKA AKCIJE ZA SCENARIJE POVEĆANJA A I B, U RAZLIČITIM RAZDOBLJIMA U MILIONIMA KM, DISKONTIRANO PO STOPI OD 3%

	Scenarij povećanja A		Scenarij povećanja B	
	2023-2032.	2023-2052.	2023-2032.	2023-2052.
Ukupne dodatne ekonomske koristi	6 103	21 233	1 720	11 717
Ukupni dodatni troškovi	930	3 065	306	1 779
Trošak nedostatka akcije	5 174	18 168	1 414	9 937

³⁷ L. Addati, U. Cattaneo i E. Pozzan (2022). Briga na poslu: Ulaganje u odsustvo za brigu o drugima i usluge za rodno ravnopravniji svijet rada, (Ženeva, ILO). | G. Azcona, A. Bhatt, W. Cole, R. Gammarano i S. Kapsos (2020). Uticaj braka i djece na učešće na tržištu rada, (Ženeva: ILO i UN Women).

SOCIJALNA ZAŠTITA

Siromaštvo može biti štetno za razvoj djeteta i povezuje se sa slabijim zdravljem, prehranom i obrazovnim ishodima onih koji su mu izloženi. Zabrinjava podatak da 23% stanovništva FBiH živi u apsolutnom siromaštvu, a situacija se vjerovatno pogoršala zbog uticaja pandemije COVID19-, inflacije i ekonomskih kriza.³⁸ Djeca su posebno osjetljiva na siromaštvo u FBiH, s konzistentno višim stopama siromaštva od opće populacije: trećina djece u FBiH starosti od 0 do 14 godina (34%) živi u siromaštvu.³⁹ Stope apsolutnog siromaštva dosežu 38% za domaćinstva s djetetom starosti 0-5 godina, 35% u domaćinstvima s 2 djece i promjenjivih 43% u onima s više od 3 djece.⁴⁰ Neke grupe, uključujući one u ruralnim područjima, romske zajednice i domaćinstva s djecom s poteškoćama su pod većim rizikom od siromaštva i oskudice. Relativna stopa siromaštva u ruralnim područjima u FBiH (20,3%) skoro je duplo veća nego u urbanim područjima (11,0%), ali socijalna davanja i troškovi života podstiču život u ruralnim područjima⁴¹. Osim toga, gotovo 80% romske djece živi u siromaštvu.⁴²

Sistem socijalne zaštite u FBiH se finansira kombinacijom socijalnih doprinosa, doprinosa Vlade FBiH i doprinosa kantonalnih vlada. Socijalni doprinosi su primarni izvor finansiranja jer čine 78,5% ukupnih primanja po osnovu socijalne zaštite u FBiH u 2020. godini, što je povećanje u

odnosu na 75,9% u 2016. godini.⁴³ U 2020. godini, ukupni javni doprinosi koje daju vlade na nivou FBiH i kantona iznose 20,6% ukupnih prihoda, i neznatno su se smanjili sa 22,3% u 2016. godini.⁴⁴

U FBiH, izdaci za socijalnu zaštitu za porodice i djecu neadekvatni su da bi zadovoljili potrebe i loše usmjereni i iznose tek 0,4% BDP-a u 2020.⁴⁵ Ukupni troškovi socijalne zaštite čine 20,6% BDP-a,⁴⁶ što je povećanje u odnosu na 17,7% u 2019. (ali je i dalje manje od dvije trećine prosjeka EU od 31,8%).⁴⁷ Međutim, oko 80% rashoda za socijalnu zaštitu FBiH odnosi se na doprinose za socijalno osiguranje, a više od 3% se troši na administrativne troškove. U okviru nedoprinosnih shema socijalne pomoći, gotovo 90% se troši na osobe s boračkim statusom (3,3% BDP-a u FBiH). Zbog toga se samo 2% ukupne potrošnje za socijalnu zaštitu posebno izdvaja za porodične i dječje naknade, što odgovara 0,4% BDP-a.⁴⁸ Nadalje, postojeći sistem socijalne zaštite posebno je neefikasan u usmjeravanju socijalnih transfera, a manje od 0,4% BDP-a troši se na davanja na osnovu imovinskog cenzusa namijenjena najugroženijoj populaciji.⁴⁹ S obzirom na to da su djeca posebno osjetljiva na siromaštvo, ovi obrasci potrošnje pokazuju zabrinjavajući status quo gdje se nedovoljno sredstava izdvaja za unapređenje i podršku djeci i porodicama.

38 Strategija socijalne inkluzije Federacije Bosne i Hercegovine za 2021 - 2017. godinu. Sarajevo, decembar 2020.

39 Strategija socijalne inkluzije Federacije Bosne i Hercegovine za period 2021 - 2027. Sarajevo, decembar 2020. Publikaciju izradile Fondacija za socijalno uključivanje u BiH i Inicijativa za bolju i humaniju inkluziju, uz finansijsku podršku Evropske unije i UNICEF-a. Analiza apsolutnog siromaštva zasniva se na podacima iz Ankete o potrošnji domaćinstava 2015.

40 Ibid.

41 Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine. (2018). Anketa o potrošnji domaćinstava u Bosni i Hercegovini 2015. TB15.

42 UN-ov Odbor za prava djeteta (2019). Izvještaj za Bosnu i Hercegovinu.

43 Zavod za statistiku Federacije Bosne i Hercegovine (2022.). Integrirani sistem socijalne zaštite, 2020.

44 Ibid.

45 Zavod za statistiku Federacije Bosne i Hercegovine (2022.). Integrirani sistem socijalne zaštite, 2020.

46 Ibid.

47 EuroStat (2022.). Izdaci za socijalnu zaštitu. Dostupno na: <https://ec.europa.eu/eurostat/web/main/data/database>

48 Zavod za statistiku Federacije Bosne i Hercegovine (2022.). Integrirani sistem socijalne zaštite, 2020.

49 Ibid.

Obećava to što je Zakon o materijalnoj podršci porodicama s djecom u FBiH donesen 2022. godine.⁵⁰ To je ogromno postignuće u pogledu usklađivanja socijalne zaštite djece u cijeloj FBiH. Zakon će omogućiti iznos dječjeg dodatka na osnovu imovinskog cenzusa u cijelom entitetu, što će, prvi put, osigurati usklađeno osnovno socijalno davanje za djecu iz porodica s niskim prihodima i socijalno ugroženih porodica. Prema novom zakonu, kriteriji za korištenje ovog prava znatno su relaksirani kako bi se obuhvatilo što više djece, te sve nezaposlene majke u FBiH. Dječji doplatok će se finansirati iz budžeta FBiH, a finansijska pomoć nezaposlenim majkama će se finansirati iz kantonalnih budžeta.⁵¹ Osim toga, prema Konvenciji o pravima djeteta, utvrđen je starosni prag za kriterije za ostvarivanje prava na dječji doplatok kako bi se obuhvatila djeca mlađa od osamnaest godina. Zakonom se garantira da će se dječji doplatok godišnje povećavati na osnovu redovnog rasta minimalne plaće, što je osigurano nedavno usvojenom uredbom Vlade FBiH. Iako je ovo važna prekretnica u poboljšanju socijalne zaštite u FBiH i predstavlja izvanredno ulaganje u ljudski kapital, planirana pokrivenost stanovništva i adekvatnost dječjeg doplatka predviđenog Zakonom iz 2022. i dalje su previše ograničeni da bi riješili pitanje siromaštva u ranom djetinjstvu u cijeloj BiH.

NALAZI

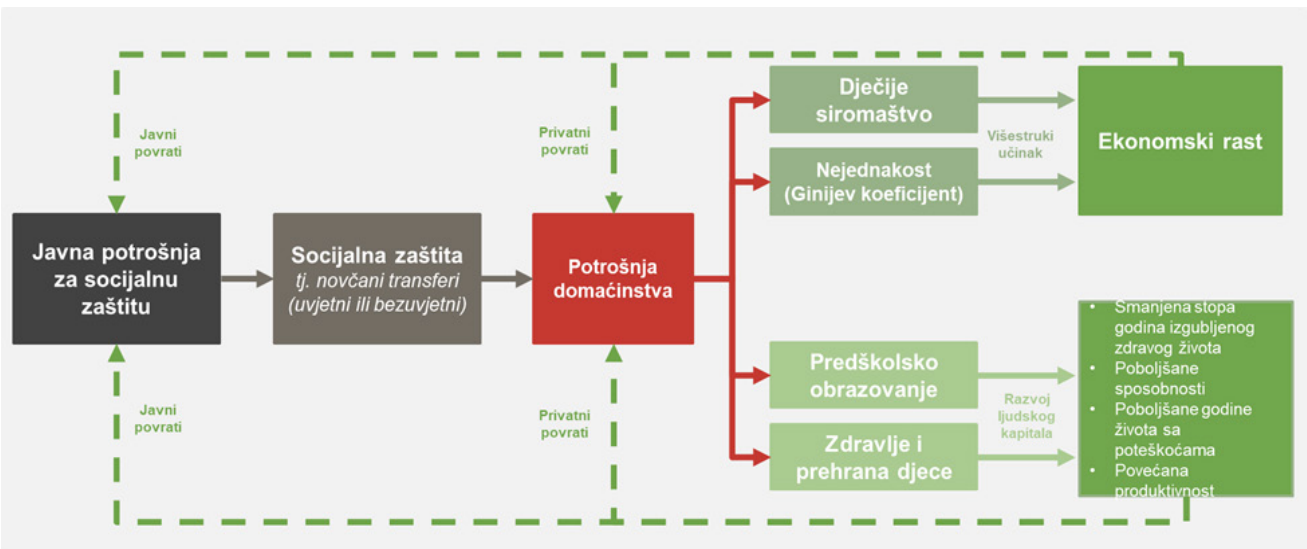
Analizirano je pet novčanih transfera vođenih Zakonom FBiH iz 2022. i univerzalnim modelom transfera gotovine.

Ove intervencije imaju dva aspekta – koje porodice ispunjavaju uvjete za dodjelu bespovratnih sredstava i koliki bi iznos transfera bio. Četiri intervencije (Scenariji A-D) se zasnivaju na Zakonu iz 2022. Peta intervencija (Scenarij E) zasniva se na univerzalnom dječjem doplatku na koji imaju pravo sve porodice sa djecom mlađom od sedam godina. Studija predstavlja rezultate modeliranja za svaku od ovih intervencija (Scenariji A do E); međutim, da bi se ovaj Izvršni sažetak pojednostavio, predstavljeni su samo rezultati Scenarija E (univerzalni dječji doplatok) jer se očekuje da će ovaj vid novčanog transfera imati najveći povrat i korist za razvoj djece.

Efekti provedbe novog transfera gotovine za djecu su analizirani primjenom pristupa životnog ciklusa.

Ti putevi uključuju i direktne i indirektno kanale, obuhvatajući zdravlje, obrazovanje i ishode tržišta rada: povećana potrošnja domaćinstava smanjuje siromaštvo i neravnopravnost djece i djeluje kao multiplikator na ekonomski rast, dok transfer povećava i pristup predškolskom obrazovanju i zdravstvenim uslugama, čime doprinosi razvoju ljudskog kapitala i povećanju ukupne produktivnosti.

SLIKA 1: PUTEVI UTICAJA SOCIJALNE ZAŠTITE

50 Novim zakonom također će se provesti naknada za porodilje, koja bi bila dostupna samo nezaposlenim majkama; ali to nije u fokusu ovog izvještaja.

51 Federacije Bosne i Hercegovine: Federalno ministarstvo rada i socijalne politike. (2021.). Zakon o materijalnoj podršci porodicama s djecom u Federaciji Bosne i Hercegovine.

TABELA 4: KORISTI POVEZANE SA SCENARIJEM E (UNIVERZALNI DJEČJI DOPLATAK), 2023-2032. I 2023-2052.

	2023-2032.	2023-2052.
Izbjegnete smrti djece	1 420	4 507
Izbjegnuti izgubljeni DALY-ji	57 170	181 532
Izbjegnuti slučajevi zaostajanja u razvoju	20 510	65 122
Završena srednja škola	30 200	95 885

Predviđa se da će povećanje pokrivenosti novčanim transferima za domaćinstva sa djecom u ranom uzrastu imati značajne pozitivne učinke. U Tabeli 4 su ukratko prikazane koristi povezane sa Scenarijem E i podijeljene su na učinke u oblasti zdravlja i prehrane te učinke na obrazovanje. Jasno je da će povećanje pokrivenosti mjerama socijalne zaštite za djecu u ranom uzrastu imati važan uticaj na više sektora, stvarajući snažno poticajno okruženje za dobro zdravlje, adekvatnu prehranu i prilike za rano učenje. Do 2052. godine bi se u FBiH moglo izbjeći više od 4500 smrti djece i 65000 slučajeva zaostajanja u razvoju. Nadalje, očekivalo bi se da dodatnih 95000 djece završi srednju školu.

Kada se monetiziraju, ove koristi bi mogle značajno uticati na ekonomiju FBiH. Značajno je to što je ova intervencija u oblasti socijalne zaštite povezana sa smanjenjem

nejednakosti prihoda. Nadalje, FBiH može tokom perioda od trideset godina dobiti 6 milijardi KM primjenom univerzalnog dječjeg doplatka. To se može usporediti sa dodatnim izdacima povezanim sa osiguravanjem novčanog transfera, za koje se očekuje da će iznositi nešto manje od 1 milijardu KM u istom periodu. Dakle, kada se zajedno uzmu u obzir:

- U **univerzalnom Scenariju povećanja E**, trošak nedostataka akcije bi iznosio preko **5 milijardi KM** do **2052.**

Stopa povrata je bila najveća prema Scenariju E za svaku razmatranu intervenciju u oblasti socijalne zaštite:

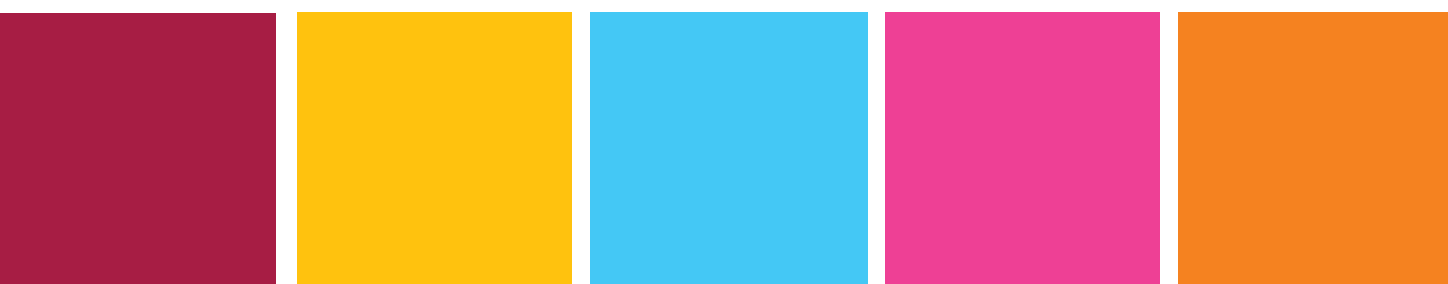
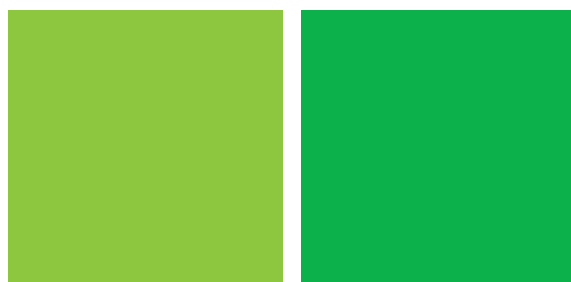
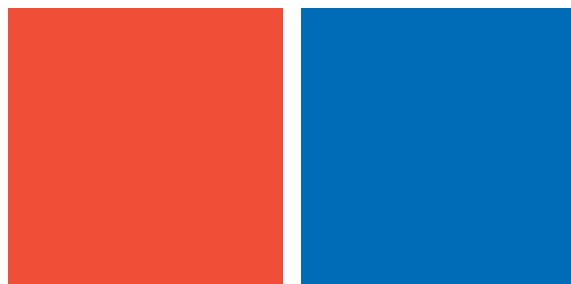
- Na svaku **1 KM uloženu** između **2023. i 2052.** u povećanje pokrivenosti univerzalnim dječjim doplatkom u FBiH, **6,5 KM** se vraća ekonomiji.

TABELA 5: EKONOMSKE KORISTI, IZDACI I TROŠAK NEDOSTATKA AKCIJE ZA SCENARIJ E, U RAZLIČITIM RAZDOBLJIMA U MILIONIMA KM, DISKONTIRANO PO STOPI OD 3%

	2023-2032.	2023-2052.
Ukupne dodatne ekonomske koristi	2 045	5 982
Ukupni dodatni troškovi	405	920
Trošak nedostatka akcije	1 641	5 061

ZAKLJUČAK I PREPORUKE

Ova studija nudi čvrste dokaze koji su dosad prikupljeni da bi se opravdalo ulaganje u RRD u FBiH. Nalazi studije su u skladu s nalazima iz međunarodne literature o snažnoj stopi povrata ulaganja u RRD. U kontekstu upornih demografskih izazova, poticaj za FBiH da proširi usluge za svoju djecu sada je važniji nego ikad. Da bi se iskoristile prilike koje nudi RRD, bit će potrebni intenzivni i koordinirani naponi. Izrađen je skup preporuka za politike kako bi se ti naponi usmjerili i maksimalno povećala mogućnost uspjeha. Ukratko, te preporuke su:

OJAČATI I USKLADITI POLITIKE I ZAKONSKE STRUKTURE	Provesti i uskladiti važeće politike.
	Zatvoriti sve preostale zakonodavne i praznine u politikama koje ometaju RRD.
	Podržati ljudske kapacitete i infrastrukturu za implementaciju zakona i politika.
OPTIMIZIRATI KORIŠTENJE JAVNIH BUDŽETA ZA RAZVOJ LJUDSKOG KAPITALA	Analizirati javnu potrošnju fokusiranu na djecu.
	Provesti analizu fiskalnog prostora za RRD.
	Preusmjeriti postojeće budžete na djecu u ranom uzrastu i zaštititi potrošnju na djecu od budžetskih rezova
	Dati prioritet javnim investicijama prema isplativosti.
	Maksimalno povećati tehničku efikasnost, smanjujući troškove bez ugrožavanja kvaliteta
RAZVITI JAKA PARTNERSTVA S PRIVATNIM SEKTOROM	Formirati radnu grupu za RRD na nivou entiteta sa javnim i privatnim akterima.
	Izraditi politike kojima se osigurava podrška kako za javne tako i za privatne pružatelje usluga POO.
	Izraditi višegodišnji operativni i finansijski plan za djecu kako bi se podržala implementacija.
REGULIRATI I PRATITI STANDARDE KVALITETA USLUGA U PODRUČJU RRD-A	Izraditi i primijeniti jasne, standardizirane smjernice za pružanje usluga RRD.
	Potrebno je ojačati tijela koja prate i reguliraju pružanje usluga.
	Službe za praćenje trebaju se blisko povezati s praktičnom podrškom kako bi se unaprijedio kvalitet.

INTEGRIRATI JEDNAKOST I INKLUZIJU U SVE PLANOVE I PROGRAME ZA DJECU	Dizajn politike i programa za djecu u ranom uzrastu mora biti inkluzivan.
	Akteri moraju snažno zagovarati potrebu za rješavanjem problema nejednakosti u RRD.
	Arhitektura finansiranja koja podupire pružanje usluga RRD-a mora se preispitati.
PODRŽATI PRIKUPLJANJE, UPRAVLJANJE I DISTRIBUIRANJE PODATAKA I INFORMACIJA	Vladini akteri trebaju formirati radnu grupu za podatke o RRD-u.
	Podaci koji se odnose na zajedničku listu RRD indikatora moraju se rutinski prikupljati.
	Treba razviti centralnu digitaliziranu bazu podataka otvorenog pristupa kako bi se olakšalo praćenje.
	Državnom tijelu treba dati jasne odgovornosti u upravljanju podacima za RRD
	F BiH bi trebala provesti novo Istraživanje višestrukih indikatora [MICS].
	Stvoriti okruženje koje omogućava digitalnu transformaciju javnog sektora.
MOBILIZIRATI AKCIJU U ZAJEDNICI I ISKORISTITI INOVATIVNA LOKALNA RJEŠENJA	Stimulirati lokalne kampanje u kojima će se zahtijevati kvalitetne usluge.
	Razvojni partneri trebaju osigurati finansijska sredstva za inovatore u sektoru RRD-a.
	Lokalne vlasti i zainteresirane strane trebaju u okviru svog mandata kreirati politike za podršku djeci u ranom uzrastu.
Potrebno je podsticati na učenje i razmjenu iskustava između općina/kantona.	

UNITED
NATIONS
BOSNIA AND
HERZEGOVINA

JOINT
SDG
FUND